

Олег ЖУРБА

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано основні етапи становлення української археології на основі джерел та літератури. Висвітлено внесок у цей процес відомих вітчизняних і російських вчених, простежено процес становлення археології як наукової дисципліни.

Ключові слова: джерела, археологія, історико-археологічні дослідження, археологічні установи, Київська археологічна комісія, історико-археологічна продукція.

В статье проанализировано основные этапы становления украинской археологии на основании источников и литературы. Освещено вклад в этот процесс известных отечественных и российских ученых, прослежено процесс становления археологии как научной дисциплины.

Ключевые слова: источники, археология, историко-археологические исследования, археологические организации, киевская археологическая комиссия, историко-археологическая продукция.

The article is devoted to the current issue of the formation process of Ukrainian archaeology in the second part of XVIII and in the first part of XIX century. The article analyses the stages of the Ukrainian archaeology formation and fundamental sources of literature. The article ascertains the contribution of Ukrainian and Russian scholars into this process. Moreover, it studies the formation process of archaeology as a science.

Key words: sources, archaeology, historical and archaeological studies, archaeological institutions, Kyiv archaeological commission, historical and archaeological output.

У творчій спадщині М.П. Ковальського проблеми археографії займають поважне і почесне місце. Причому, окрім цілком зрозумілих для джерелознавчих досліджень археографічних блоків, присвячених здебільшого огляду інформаційного потенціалу джерел, Микола Павлович залишив вагомий слід у розробці проблем теорії та методики цієї галузі знань, зробив, без сумніву, вагомий внесок у конституювання історії археографії як її невід’ємної дисциплінарної складової. Визнанням взаємної приязні між археографією та Миколою Павловичем було і його членство в Археографічній комісії АН СРСР⁵, і та помітна роль, яку він та його учні відіграли й відіграють нині як в археографічній діяльності останніх десятиліть, так і в осмисленні археографічних процесів на різноманітних просторово-часових теренах вітчизняної історичної науки.

Як і багато хто ще в роковини смерті Учителя я із смутком і вдячністю схиляю голову перед світлою пам’яттю Людини, яка своєю професійною майстерністю, самовідданим служінням Історії, унікальними особистими чеснотами залишила по собі слід такого масштабу і значення. Його осягнення вимагатиме певного часу, дослідницьких зусиль, хронологічної відстані, яка, загоївши рани, дозволила б взятися за перо задля академічного розгляду археографічної спадщини Миколи Павловича Ковальського. А поки такої відстані ще немає, гадаю, що есе в жанрі історіографії археографії було б йому до вподоби.

* * *

Елементи історико-археографічного дослідження як органічна частина вивчення історії української історичної науки другої половини XVIII – першої половини XIX ст. стали виникати на межі XIX – XX ст., коли вітчизняна історіографія починала оформлюватися як наукова дисципліна, визначаючи своє предметне поле, своїх “героїв”, усвідомлюючи і утверджуючи коло власної проблематики. Пріоритет в цьому належав “батькам” української історіографії О.М. Лазаревському, М.П. Васи-

⁵ Загальновідомо, як Микола Павлович пишався членством в цій установі, чим серед українських істориків на кінець 80-х рр. міг похвалитися лише академік Я.Д. Ісаєвич. Ми, його учні, бачили, що в його робочому кабінеті завідувача кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ, а потім і в острозькому будинку на почесному місці знаходився портрет професора С.О. Шмідта, який довгі роки очолював цю поважну інституцію.

ленку, М.С. і О.С. Грушевським, Д.І. Дорошенку, їх колегам і послідовникам меншого масштабу, які почали звертати увагу на форми і методи евристичної діяльності, колекціонування історичних джерел, розпочали виявляти репертуар нерідко давно забутих і рідкісних археографічних публікацій тієї доби. Але в їх роботах історико-археографічні сюжети відігравали цілком допоміжну, бібліографічну, другорядну роль. Обмежуючись здебільшого фіксацією основних публікацій, в них практично не піднімалися питання історії археографічної думки, теорії та методики археографії. Значною мірою це було пов'язано як з властивостями самого історіописання другої половини XVIII – першої половини XIX ст., яке лише розпочинало виділятися з широкого синкретичного простору гуманітаристики та літератури в окрему галузь пізнання, а відповідна дисциплінарна диференціація науки історії знаходилася у зародковому стані, так власне і з нерозробленістю теорії археографії, яка лише на початку XX ст. стала усвідомлюватися не лише як прикладна галузь праці історика, а як окрема наукова історична дисципліна.

Власне історико-археографічні дослідження також почали з'являтися на рубежі XIX – XX ст. Але їх метою було не вивчення цієї галузі історичного пізнання, а відзначення ювілеїв історичних та археографічних установ, інформування про їх діяльність. Особливий внесок належав тут членові Київської археографічної комісії О.І. Левицькому, який майже п'ятдесят років був її діловодом і справжнім літописцем [49; 50; 51].

Починаючи з 20-х рр. XX ст., які, за спостереженнями Г.В. Боряка, “знаменують собою відокремлення археографії від археології, бібліографії та архівної справи” [4, 70], теоретичні розробки радянських дослідників С.Н. Валка, А.А. Сергеева, М.Ф. Бельчикова, С.В. Рождественського, В.В. Романовського призвели до утвердження уявлення про археографію як наукову дисципліну [1; 8; 68; 69]. Її предмет і завдання з того часу неодноразово викликали гострі теоретичні дискусії, які стимулювали інтерес до історико-археографічної проблематики. Проте, дослідники концентрували свої зусилля здебільшого на зрілих формах публікаторської діяльності, що ставали притаманні українській археографії насамперед з середини XIX ст., внеску видатних науковців та спеціалізованих товариств [15; 47; 60; 70; 77;].

З відомих причин в 30-50-х рр. XX ст. твори з історико-

археографічної проблематики з’являлися рідко і не відрізнялися дослідницькою глибиною. Найвагомішою стала дисертація Б.С. Ватулі, на основі якої пізніше були надруковані статті [9; 10; 11]. Виконана з традиційних для свого часу методологічних позицій, ця праця була досить повним покажчиком видань історичних джерел. Етапи розвитку археографії розглядалися у повній залежності від марксистського поділу історії на соціально-економічні формації, що відбилося на структурі дослідження. Зміст роботи значною мірою визначався авторським відчуттям її гострої ідеологічної значимості. Такі підходи значно знижували наукову цінність дисертації. Окрім того, предметом її розгляду стала діяльність і видання лише спеціалізованих археографічних та історичних установ, причому період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. майже не розглядався.

З кінця 50-х років XX ст. намітилася тенденція відчутного збільшення інтересу до історичних джерел, обумовлена суспільними і науковими потребами. Така ситуація викликала як зростання кількості історико-археографічної продукції, так і суттєве підвищення її рівня. Це виявилось у проведенні низки наукових конференцій з джерелознавства, археографії та архівознавства, виникненні серіалу “Історичні джерела та їх використання”, появі нового покоління істориків, які були небайдужими до історико-археографічної проблематики, закріпленні в традиції дисертаційних досліджень, як необхідного елемента, аналізу опублікованих джерел. Накопичення достатньої історико-археографічної продукції надало підстави І.Л. Бутичу започаткувати її розгляд, що стало першою спробою у дослідженні історії вивчення минулого археографії (історії археографії другого рівня), що знаменувало зародження історіографії історії цієї галузі [7]. Причому, не можна не погодитись з думкою дослідника, що серед актуальних проблем історії археографії “на порядок дня стає завдання поглибленого вивчення початкового етапу розвитку археографії на Україні” [7, 176].

Певне місце історико-археографічні сюжети зайняли у дослідженні історії української історичної науки М.І. Марченка [53]. Але, зосередившись на традиційній історіографічній проблематиці, автор залишив їм маргінальне місце у своїй капітальній праці. Водночас треба відзначити, що на відміну від інших авторів, що наважувалися братися за дослідження історії історичної науки в монографічному жанрі, лише в книзі М.І. Марченка

огляду розвитку археографії виділений, хай і в невеликий, але окремий розділ під назвою “Археографічні видання. Зв’язки з російською історичною наукою. Діяльність Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів” [53, 168-175]. В ньому утворення Київської археографічної комісії представлено як результат активної праці в галузі збирання, колекціонування, вивчення історичних джерел, що ще з кінця XVIII ст. почала усвідомлюватися необхідною умовою розвитку історичних знань. Було простежено кадрові і наукові передумови утворення першої в українських землях спеціалізованої археографічної установи, наголошувалося на тісній співпраці в цій галузі київських дослідників з науковими осередками російських столиць. Щодо аналізу початкового етапу праці самої Комісії, то автор обмежився лише її коротким представленням.

Аналізу методів пошуку джерел в середині 60-х рр. XVIII ст. присвятив свою ґрунтовну статтю Ф.П. Шевченко [82]. Тут введено до наукового обігу цінні архівні документи 1765 – 1768 рр., пов’язані із збиранням єпископом Г. Кониським документальних підтверджень прав православної церкви в Речі Посполитій. Водночас, автор підводив до усвідомлення важливих теоретичних проблем дослідження ранніх етапів археографії. Головні з них пов’язані із виявленням специфіки становлення діяльності археографічного типу. Тому, зовсім не випадково в назві праці автор взяв у лапки словосполучення “археографическая экспедиция”, додаючи, що вона не звичайна, а “свообразная”. Збирання джерел, навіть не з метою їх публікації, якщо вона здійснювалася, як писав Г. Кониський, задля того, щоб, окрім іншого, “исторические знания получить”, визначалося і визнавалося Ф.П. Шевченком справою археографічною.

На встановленні меж “археографічного” зосередився у своєму дослідженні Я. Ісаєвич [22], який підкреслював складність, особливо для раннього періоду археографічної діяльності, розподілу публікацій на такі, що здійснені з науковою метою (а значить залучаються до власне “археографічних”), і такі, які з’явилися з політичних, соціальних, правових, або інших мотивів, не спрямованих на пізнання минулого. Автор запропонував занадто широкі підходи, вважаючи археографічним будь-яке друкарське відтворення писемної пам’ятки, яка може розглядатися нащадками як історичне джерело. Він підкреслював, що перші археографічні публікації “були викликані виключно

актуальними у свій час практичними потребами різних соціальних прошарків і політичних угруповань, але мають наукову цінність” [22, 175]. Його стаття стала першою спробою в українській історичній літературі дати огляд основних напрямків розвитку археографії в українських землях у XVII – XVIII ст. Але значне хронологічне охоплення виявилось занадто широким, а рамки жанру досить вузькими, щоб дати змогу автору глибоко і детально проаналізувати розвиток археографічної справи цього періоду. Причому основну увагу приділено виданням річпосполитого культурного простору. Стосовно ж української археографії підросійських земель, то згадані були лише праці В. Рубана й Ф. Туманського, що ставало додатковим аргументом одного з висновків, з яким можна цілком погодитися й сьогодні: “...назріла потреба поглибленого вивчення початкового періоду розвитку української археографії, на який до цього часу зовсім не звертали уваги” [22, 175].

З 1960-х рр. виникла дискусія про початки української археографії, що мляво точиться вже не одне десятиліття. Її учасники, залежно від обраних ними критеріїв “визрілості” “археографічної справи”, пропонували розпочинати історію дисципліни із надзвичайно віддалених один від одного хронологічних рубежів. Так, Я. Ісаєвич, виходячи насамперед з технологічних зрушень, що дозволили застосовувати друкарське множення джерел, та їх широке використання в ідейно-релігійній боротьбі, коли при підготовці текстів нерідко застосовувалися елементи їх археографічної обробки і оформлення, стверджував, що “історію розвитку української археографії на Україні слід розпочинати не з початку XIX, а з першої половини XVII ст.” [22, 187].

Натомість в огляді джерел з історії Галичини І. Крип’якевич, погоджуючись з очевидним фактом початку публікації історичних джерел на межі XVI – XVII ст., не пов’язував це із зародженням української археографії, а відмічав, що публікації вищого критичного рівня розпочалися лише у XIX ст. [48, 5].

Оригінальну точку зору висловив Я. Дашкевич, закликавши не фетишизувати власне спосіб відтворення джерел і спрямувати дослідницькі зусилля на виявлення елементів археографічних студій в рукописній традиції, включаючи давньоруські літописи (по суті йдеться про так звану “рукописну археографію”, яка в українських історіографічних реаліях займала провідне, іноді

виключне, місце майже до середини XIX ст.), – тобто йшлося про значне розширення предметного поля дисципліни, його лібералізацію. Постановка питання про можливість і доцільність такого підходу залишається новаторською й досі. Вона фокусує увагу на спадкоємності двох форм писемної культури та етапах введення історичних джерел до науково-культурного та суспільного обігу, але, на жаль, цій проблемі досі не приділено належної уваги. З іншого боку, полемізуючи з Я. Ісаєвичем, автор (всупереч своїй попередній тезі) запропонував занадто жорсткі, насамперед, якщо мова йде про ранні етапи розвитку дисципліни, підходи до визначення “археографічності” друкованих історичних джерел в залежності від науковості методів, що застосовувалися до їх підготовки. Його ж твердження, що не можна редакторську підготовку рукопису до видання вважати археографічним опрацюванням, цілком справедливе для періоду поглибленої диференціації історичної науки, для етапу її синкретичного розвитку штучно звужує можливості виокремлення елементів такого опрацювання в тих творах і публікаціях, автори яких зовсім не вважали власну діяльність археографічною, тобто не орієнтує дослідника до пізнання витоків як археографічної практики, так і археографічної думки, до певної міри обмежує те дисциплінарне поле, про розширення якого автор так піклувався [Цит. за: 7, 163].

Цілісна історія української археографії, вперше репрезентована у ґрунтовному енциклопедичному нарисі І. Борщака, розпочинається, на думку автора, від “перших спроб видання українських історичних документів, очевидно ще далеких від науки і належать до XVIII ст.” [3], точніше, як зрозуміло із наведених прикладів, до його останніх десятиліть, тобто до часу, коли ретроспективне видання джерел починає ставати окремою ділянкою праці історика.

В статті І. Борщака, що мала здебільшого бібліографічний характер, побіжно поставлені деякі проблеми, не властиві тоді науковому дискурсу української радянської історіографії. Визнаючи, що публікації українських історичних пам’яток “протягом майже всього XIX ст. були пов’язані з діяльністю російських архівів, комісій та інш.”, та віддаючи належне їх результативності, він намагався з’ясувати співвідношення російського та українського варіанту цієї дисципліни, тобто поставити питання про сутність і зміст терміну “українська археографія”. Причому

опозиція “російська” та “українська” набувала не конфронтаційного, полярного характеру, а будувалася за типом “опозиції всередині”, “опозиції визрівання” української археографії в лоні російської, представники якої не давали їй, на думку І. Борщака, можливості самореалізуватися [3].

Спеціально не торкаючись проблем періодизації української археографії, І. Борщак початком наукового етапу її розвитку вважав середину 40-х років XIX ст. і, на диво, пов’язував його лише з діяльністю О. Бодянського. Характерно, що в огляді діяльності Київської археографічної комісії різко протиставлялося їй офіційне русифікаторське завдання та величезне наукове значення її доробку, яке, на думку автора, забезпечувалося лише тим, що вона “відразу опинилася фактично в руках людей відданих науці”, немовби задана ідейна спрямованість установи сама по собі або виключала, або гарантувала можливість наукової розробки джерел української історії. Таке протиставлення культивувало в історіографічній традиції усталену ілюзію про майже свідомий опір українських дослідників тискові адміністрації: “Політичні наміри засновників Комісії – це одне, а справжня її діяльність, її археографічна спадщина, що служить протягом десятиріч Україні – щось цілком інше” [16, 422].

Досить своєрідним і, важко припустити, що випадковим, стало майже абсолютне ігнорування І. Борщакіом розвитку археографічних студій XIX ст. в Південній та Слобідській Україні. Чи то він не наважився вважати одеські та харківські видання достатньо “українськими” (хоча в огляд включений перелік головних публікацій з української історії Петербурзької археографічної комісії), чи то не знаходив їх у повній мірі археографічними, якщо вони не уклалися у багатотомні серіали, або хоча б у окремі археографічні видання.

Наприкінці 50-х – у 80-х рр. у дослідників історико-археографічної проблематики продовжував користуватися традиційною увагою біографічний підхід. Як правило, він полягав не стільки у вивченні внеску певних науковців в археографію, скільки у дослідженні місця публікаторської діяльності у їх творчості. В жанровому розумінні переважали статті [61; 63; 64; 76], але такого роду сюжети могли з’являтися і у монографічних студіях, присвячених відомим історикам [43; 44; 52; 67]. Вони суттєво розширювали уявлення про характер і мотиви археографічної діяльності науковців XIX ст., про розуміння ними її завдань.

Але необхідно зазначити, що монографічна розробка проблем історії української історичної науки, зокрема з використанням біографістичних підходів тільки розпочиналася.

Важливим напрямком історико-археографічних досліджень з кінця 50-х рр. став проблемний підхід, пов'язаний з аналізом насамперед інформаційних можливостей археографічних комплексів для вирішення конкретно історичних питань. В такому вигляді він міцно закріпився як необхідний елемент дисертаційних творів. Водночас такі студії становили самодостатній дослідницький інтерес, як у джерелознавчих працях М.П. Ковальського та його учнів [55]. Причому в текстах М.П. Ковальського яскраво виявився смак і відчуття необхідності теоретизування в сфері джерелознавства та археографії, заявлено про актуальність історіографічного засвоєння цих галузей [24; 27; 28; 29; 30; 31; 32].

Нова епоха в становленні історико-археографічної проблематики розпочалася наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Внаслідок руйнування цілісності радянського простору з єдиного історіографічного моноліту, на ґрунті його територіальних філій, спираючись здебільшого на кадровий потенціал, вихований саме радянською епохою, наукою і життям інтенсивно розгорнувся процес народження нових національних історичних наук [46]. Тому однією із ключових проблем історіографії на колишніх радянських просторах стала усвідомлюватися потреба її власної, в тому числі національно-культурної самоідентифікації. Першою, природною до рефлексорності, реакцією самоствердження в новій якості нерідко ставало дистанціювання, відторгнення чужого і намагання чіткого і недвозначного окреслення власного історіографічного поля, доступ на яке стороннім суворо заборонявся і недвозначно розцінювався як посягання ледве не на сфери сакрального [59].

Необхідне організаційне, ідеологічне, мовне, предметно-територіальне розмежування з радянською (а нині російською) історіографією, принесло не лише психологічне задоволення та інтелектуальні здобутки, але й суттєві проблеми. Набуте у такий спосіб відчуття самодостатності забезпечило вироблення і засвоєння нових штампів і кліше, що не в останнє визначають стиль теперішнього історіографічного мислення.

Такий механізм самоствердження призвів до того, що дослідження шляхів розвитку національної історичної науки нерідко

ведеться без урахування і уявлення складного процесу її ідейного оформлення та самоосмислення себе як власне *української* в контексті насамперед російської регіональної історіографії, співвідношення з якою змальовуються здебільшого вкрай спрощено, якщо не примітивно. Тому зараз нерідко можна зустріти безапеляційні твердження, що створюють цілком неадекватний образ українського історика кінця XVIII – початку XX ст., який ледве не у підпіллі, долаючи численні офіційні перепони, у нелюдських умовах самовіддано бився за національну історичну науку.

Страждальний образ української історичної науки підсилюється, як вважають деякі дослідники, шляхом не лише словесної експресії, але й протиставлення її “мізерних” організаційних можливостей інституціональній потузі імперських наукових осередків, на що звернено увагу в курсі лекцій В.В. Ващенко: “... протягом усього XIX ст. нелегкий вантаж української історичної науки несли поодинокі дослідники, у той час як на російську історичну науку працювала ціла купа наукових інституцій і установ, авторитет держави. Притому добуток обох національних напрямків історичної науки в цілому зіставимий” [12, 73]. Залишимо авторському сумлінню пасаж про співставимість доробку російської та української історіографій XIX ст., але звернемо увагу хоча б на те, що основні археографічні та дослідницькі здобутки головних персонажів його праці були реалізовані в інституціональних межах російського історіографічного поля. І тут знову не залишається нічого іншого як щиро поділити наївну авторську розгубленість і здивування з приводу поставленого ним “оригінального” запитання: “...в силу яких причин було можливе не лише існування української історичної науки в інституційних межах російської історичної науки наприкінці XIX ст., але й підтримка на індивідуальному рівні високої творчої продуктивності українських істориків, що знайшло вираження у досить швидких темпах розвитку української історіографії у зазначений період” [12, 8].

Причини подібних історіографічних казусів слід шукати в некритичному сприйнятті і сліпому перенесенні на історико-наукову проблематику концепції українського історичного процесу М.С. Грушевського, яка ще на початку 1970-х рр. була піддана ґрунтовній критиці О. Оглоблиним [62], але й досі не сприйнята і достатньо не осмислена сучасною українською іс-

торіографією. Намагання уявити собі і представити читачам історію української історичної науки як безперервний процес її наукового зростання від століття до століття (єдиний предмет дослідження, цілісний етногеографічний простір, споконвічне усвідомлення своєї самодостатності та невпинна боротьба проти посягань на неї чужинців), з необхідністю і нездоланністю призводить до ігнорування історичного духовно-культурного контексту, в якому вона формувалася.

Проблеми визначення змісту і завдань вітчизняної історіографії, в тому числі й історико-археографічних сюжетів, притаманні не лише українській науці, а властиві в цілому науковому соціуму пострадянських країн.

Якщо з “українського” боку пошуки самоідентифікації власної історичної науки типологічно репрезентовані телеологічними уявленнями про всевічність українського історіографічного процесу, то з російського – відсутністю розуміння необхідності і доцільності вивчення формування передумов виокремлення в загальноімперському духовно-культурному просторі тих елементів, в тому числі історичних знань й археографічної практики, які формували ґрунт для українського передвідродження. Так, у відомому циклі праць С.Л. Пештича, у окремому розділі, спеціально присвяченому дослідженням історії російської провінції у другій половині XVIII ст., українознавчі студії того часу розглядалися виключно у контексті російської регіональної історіографії [66, 141-172]. Підводячи підсумки вивчення стану розробки регіональних історій в другій половині XVIII ст., він підкреслював: “... разработка местной истории в России, осуществляемая в самых различных аспектах... содействовала изучению истории страны в целом и распространению исторических знаний” [66, 172]. Така незацікавленість природна для будь-яких столичних осередків у дослідженні наукових явищ провінційного походження. Вона властива не лише Москві та Санкт-Петербургу і пояснюється, насамперед, маргінальністю в їх очах історії самої провінції та вторинністю її інтелектуального життя, яке, при всій самобутності, в своїх елітних формах орієнтовано на столичні зразки.

До останнього часу, навіть з урахуванням того, що провінціологія як напрямок історичних досліджень набуває все більшої популярності і усвідомлюється як один з перспективних шляхів розвитку сучасної історичної науки, в російській історіографії

проблема механізмів становлення на ґрунті певних регіональних історико-наукових ареалів, – включених до загальноімперської історіографічної традиції як частина до цілого, – національних історіографій, залишається зігнорованою. Праці провідних дослідників історії провінційної російської історіографії XVIII – XIX ст. А.О. Севастьянної та В.А. Бердинских [2; 73; 74; 75], засвідчуючи перспективність такого роду наукових підходів, повністю оминають увагою розвиток тих регіональних історіографічних варіантів, які мали потенціал формування самодостатніх національних історичних наук. Тому актуальними залишаються питання, чому на ґрунті певних, досить розвинутих провінційних історіографічних ареалів у їхніх суб’єктів не виникало прагнення утвердити їх як сепаратне ідейно-культурне, наукове, історіографічне явище, а якщо і з’являлося, то які обставини не дозволяли розгорнутися цьому процесу.

З іншого боку, постає проблема механізмів і шляхів консолідації специфічних провінційних історіографій в свідомості і творах провідних її фахівців в національній історіографії. Причому принципово важливо зауважити, що така консолідація ні в якому разі не була не лише наперед визначеною, але й механічною і зовсім не мала глобального характеру, а тому, відповідно, не означала “смерті” регіональних українських варіантів загальноросійської історичної науки. Таким чином, мова могла б іти про процес формування протягом другої половини XVIII – середини XIX ст. складної історіографічної ієрархії, коли на ґрунті тотожних регіональних історіографічних ареалів, залучаючи їх до власних структур, розпочинали співіснувати у єдиному культурно-географічному та науково-проблемному просторі українська та російська історичні науки. Так, якщо творчість В.Б. Антоновича та створеної ним “київської документальної школи”, усвідомлювана українськими дослідниками в категоріях української національної історіографії як магістральний шлях її розвитку [42; 80], то російськими вона сприймається як регіональний варіант російської історіографії [57; 58].

Водночас і російські науковці нерідко схильні проблеми національної самоідентифікації вирішувати в найпростіший спосіб, відсікаючи від російського все сумнівно неросійське. Так, у вітальному слові до учасників Всеросійської наукової конференції “Российская провинция XVIII – XX веков: реалии культурной жизни” С.О. Шмідт цілком серйозно обґрунтовував доціль-

ність обмежити простір наукових зусиль учасників сучасними кордонами Російської Федерації [83], виключаючи таким чином з російського провінційного буття колосальний пласт регіональної російської культури в іноетнічному середовищі [71].

В радянській історіографії традиційно археографічні процеси в українських регіонах цілком вписувалися у загально-російський контекст, тому узагальнюючих праць з історії формування і розвитку національної української археографії дорадянського періоду не було створено.

Особливе місце тут займають два учбові посібники, розроблені науковцями Московського історико-архівного інституту. В першому з них [41] матеріал організований за принципом діяльності археографічних установ і, звичайно, відрізнявся оглядом доробку насамперед столичних археографів, інституцій, їх проєктів. “Українські сюжети” другої половини XVIII – першої половини XIX ст. займали тут мінімальне місце. Так, розглядаючи видання літописів до 1840-х рр. автори, справедливо зосередившись на комплексі ключових для російського джерелознавства та археографії того часу проблем публікації давньоруських нарративів, повністю проігнорували перші публікації малоросійського літописання, не враховуючи навіть ті, що побачили світ у Петербурзі (Ф. Туманський, В. Рубан), не говорячи й про провінцію (публікація Г. Успенським літопису Г. Граб’янки у Харкові 1818 р.). Серед петербурзьких малоросів другої половини XVIII ст. названий тільки Ф. Туманський і то лише в ряду публікаторів джерел з історії Петра Великого [41, 39].

Характеризуючи діяльність археографічних центрів першої половини XIX ст., автори побіжно перелічили деякі публікації з історії України, здійснені О.М. Бодянським. Поза увагою залишилася проблема власної самоідентифікації ученого. Захоплення московського археографа українськими сюжетами ніяким чином не пов’язувалося не лише з особистими мотивами дослідника, але також і з духовно-культурною ситуацією в українських землях, із початком формування в свідомості інтелектуалів проєкту самодостатньої української нації.

Побудований за інституціональним принципом московський посібник не міг оминати єдиної у XIX – на початку XX ст. спеціалізованої установи в цій галузі на українських землях – Київської археографічної комісії. Мотиви і причини її створення, а значить і наукові завдання, що ставилися перед нею, на думку І. Корне-

вої, визначалися і формувалися в російських столицях, далеко за межами Києва та українських земель в цілому [40]. Захоплена власне оглядом археографічних публікацій, автор залишила поза увагою ситуацію того суспільно-політичного, інтелектуального, загальнокультурного середовища, в якому наукова установа виникла і працювала протягом 78 років [18; 19].

Фактично ті ж бібліоархеографічні підходи були реалізовані у наступному навчальному посібнику з історії археографії, що 1977 р. випустила Д.М. Епштейн [84]. Хоча автор відмовилася, відносно першої половини ХІХ ст., від інституціонального підходу у викладенні матеріалу, а застосувала проблемно-видовий принцип, питання національно-культурної самоідентифікації істориків і археографів того часу, механізмів взаємодії археографічних підходів з колом історіографічних ідей, тодішньою суспільною думкою, культурними процесами взагалі, не були навіть поставлені в цій, без сумніву цінній, книзі. Зрозуміло, погляд на історію дисципліни як на явище, розвиток якого триває в соціокультурному вакуумі, детермінований, насамперед, суспільно-політичною ситуацією, потрактованою в традиціях радянської історіографії, не міг призвести автора до розгляду, не усвідомлюваних навіть добросовісними радянськими дослідниками історії археографії, питань, серед яких чуже, – не лише тому історіографічному часові, але й духовно-культурному столичному середовищу взагалі, – питання генези явищ культурно-наукового порядку, в даному випадку української археографії, від регіонального різновиду до відносно самодостатнього, самоусвідомлюваного феномену.

Такі “технографічні” підходи до вивчення історії археографії як процесу лише вдосконалення видавничих технік і методик та розширення бази друкованих джерел з конкретно-історичних проблем були, а іноді й залишаються, властивими не тільки російським дослідникам. До рубежу 80-х – 90-х рр. ХХ ст. вони були типовими й для українських, які зачіпали історико-археографічні питання, розглядаючи генезу української археографії не як становлення сегменту національної історичної науки і науково-культурного простору, а, насамперед, як розвиток справи публікації історичних джерел в Україні й про Україну [7; 9; 22; 23; 25; 26]. В цьому розумінні, виходячи із наявності суттєвих спільних родових рис, вважаю, що навряд чи, відносно радянського історіографічного часу, доцільно роз-

різняти у відносно монолітному науковому просторі російську та українську історіографію археографії.

Геополітичні реалії початку 1990-х рр. стимулювали глобальний, багаторівневий пошук мешканцями колишнього СРСР нових ідентичностей. Затребуваність історичної науки в цілому та її археографічної галузі виявилась тут цілком очевидною і зрозумілою. На цій хвилі питання історії археографії (як і історії української історичної науки в цілому) переставали укладатися в традиційне, а тому зручне і звичне “прокрустове ложе” проблемних джерелознавчих оглядів. Питання національної ідентифікації вітчизняного історичного та історіографічного процесу стало на увесь зріст і породило значну літературу. Хто ми такі, чийх батьків діти? Чи належать українській історії і культурі певні постаті, території, історичні сюжети? Де ті межі і чи існують вони як непорушні державні кордони в контактних зонах, зокрема культурно-наукової взаємодії? Які механізми цих процесів? Ось невеличкий перелік проблем, які почали розгортатися і визначати дискусійне поле для історіографа.

У найбільш сконцентрованому вигляді складність і суперечливість пошуків українських відповідей на поставленні новою історіографічною добою запитання виявилися під час наукової конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії [54]. При домінуванні серед матеріалів досліджень цілком традиційного типу, зусиллями Я. Дашкевича та Н. Яковенко, вона була спрямована у річище серйозної дискусії, яка зачіпала не лише відносно вузьку проблематику конференції, але й принципові питання самоідентифікації сучасниками і нащадками окремих осіб, груп та інституцій, усього того широкого духовно-культурного простору, який сьогодні і зараз хтось вважає виключно СВОЇМ.

Відповіді на поставлені питання, не зважаючи на цінні спостереження і думки, висловлені в дискусії, зависали в повітрі і зводилися до пошуків рецептів ділення наукової спадщини поважної інституції та її окремих діячів між “російським”, “українським” та “польським” секторами єдиного проблемно-територіального простору історії українського етнічного масиву. Квінтесенцією цих розмислів стали “рецепти”, з одного боку Н. Яковенко: “Я закликаю до роздумів, а не до привласнення чужих істориків і літераторів” [14, 413], а з іншого І. Гирича: “Не треба боятися привласнювати чужих істориків” [13,

418]. Майже гамлетівське питання: ”Привласнювати чи не привласнювати?”, а також механізми можливого “розподілу” так і залишилися не зрозумілими.

Але, з’ясувалося, що незадовільним є стан розуміння “українського”, що для вітчизняних істориків має не лише теоретичне, а й цілком практичне значення. Виявилось, що цей термін, особливо використовуваний як опозиція “російському”, не задовольняє вимоги тонкого історіографічного інструментарію, необхідного для студій над історією історичної науки, насамперед другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Спроби жорстко пов’язати вартість, об’єктивність наукової продукції археографів та істориків з їх особистими ідеологічними симпатіями, відмовити у науковій значимості “антиукраїнським” напрямкам дослідження української історії не здобули цілковитої підтримки, показали власну непродуктивність і некоректність.

В другій половині 90-х рр. наступні важливі кроки в напрямку дослідження історіографічного процесу в цілому, в тому числі її археографічної складової, були здійснені у монографії В.В. Кравченка. Тут зроблена важлива для українського фахівця констатація: “Саме по собі звернення до українського минулого на той час не ототожнювалося з загрозою політичного сепаратизму. Українська історіографія займала місце серед багатьох інших краєзнавчих дисциплін і розглядалася як місцеве відгалуження загальноросійського історичного процесу. При цьому найчастіше історія України обмежувалася територіальними межами Гетьманщини” [45, 287]. Автор відмовився від конфронтаційного протиставлення “українського” і “неукраїнського” історіописання, включав вітчизняні історичні студії та їх творців у контекст як загальноросійського духовного життя, так і в науково-культурні дискурси, притаманні європейському інтелектуальному простору того часу. Водночас він продовжував розглядати “український” історіографічний процес як певну незмінну цілість, заперечуючи, таким чином, регіоналістичний характер українського історіописання другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Але, як можна припустити, що за інерцією, нав’язаною ідейними та історіографічними настроями першої половини 1990-х рр., дослідник зупинився перед визнанням відсутності “української” історіографії у досліджуваній ним період.

На мою думку, яку доводилося висловлювати і раніше [20; 21],

перед нами сукупність регіональних українських історіографій, які, як форми інтелектуального життя, культури цих історико-географічних зон, до початку ХХ ст. існували в межах загальноноросійського історіографічного процесу як його регіональні варіанти, природно розглядаючи історію власних територій як частину минулого великого цілого, а себе як регіональних представників загальноноросійського “цеху Несторів-літописців”. Сегменти кожної з цих місцевих історіографічних традицій, насамперед спираючись на засвоєння романтичного світосприйняття, порушували межі своїх регіональних зон, утворювали нову історіографічну ієрархію, яка, не відмінюючи загальноімперської, але конкуруючи з нею, причому залишаючись в ній і використовуючи її можливості, включала звичні регіональні варіанти вітчизняного історіописання до нової, інституційно ніяким чином не оформленої, справді національної української історіографії. Механізми цього процесу лише тільки починають вивчатися. Такі підходи надають можливість припинити безплідні спроби “ділення” історіографічного надбання, а розпочинати копіткі регіональні історіографічні дослідження, розглядаючи предмет своєї уваги, насамперед, в контексті історико-культурної та наукової ситуації того часу, який вивчається.

На відміну від української, сучасна російська історико-археографічна література не створювала і, зрозуміло, не могла створювати предметного поля навіть для постановки проблеми формування української національної археографії. Концептуально провінційні археографічні наукові осередки добре вписувалися нею у модель регіональної загальноноросійської історіографії [5; 72].

Так, проблеми визрівання елементів національної самоідентифікації істориків і археографів Російської імперії другої половини XVIII – XIX ст., їх включенності у системи різних історіографічних ієрархій, навіть не позначені у працях провідного дослідника історії археографії Росії другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. В.П. Козлова [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39]. Найбільш повно і глибоко проблеми виділення, визрівання української національної самосвідомості та її утвердження у суспільному русі і громадському житті розглянуті у монографії А. Міллера [56]. І хоча вона не присвячена спеціальним історіографічним проблемам, але запропоновані підходи можуть виявитися затребуваними українськими та російськими історіографами для відтворення

спільного дискусійного поля, яке за останнє десятиліття суттєво звужилося, а почасти й зовсім зникло.

Зроблений огляд літератури з історії раннього етапу української археології засвідчує численні розбіжності і суперечності у її вивченні, пов’язані з невирішеністю багатьох питань теоретичного, історіографічного і конкретно-історичного характеру.

Особливо плідний для історико-археологічних досліджень період кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. приніс суттєве поживлення інтересу до проблем введення історичних джерел до наукового та суспільного обігу [79], що позначилося на організаційній трансформації археологічної діяльності, на розширенні репертуару цієї галузі. Ці процеси були характерні на всьому півночі радянському й пострадянському просторі. Так, у дуже стислому проміжку часу незалежно одна від одної було захищено п’ять дисертацій, присвячених діяльності спеціалізованих археологічних установ Російської імперії [5; 17; 65; 78; 81].

За останній час з того що зроблено в історичній галузі археології майже все створено за типом: “Археологія у творчості NN”, або “Археологія у доробку певної інституції”. Водночас досі бракує досліджень дисциплінарного характеру, не написані спеціальні курси історії української археології, явно не вистачає теоретичних розробок і дискусій з приводу її термінологічної, а значить теоретичної озброєності, місця в системі історичної науки в цілому.

Причому спостерігається виразна хронологічна нерівномірність у розподіленні дослідницької уваги в історико-археологічних студіях. Будучи спрямованими переважно на другу половину ХІХ – ХХ ст., коли археологічні практики оформилися остаточно, вони майже уникають історії археології ранніх часів, залишаючи осторонь проблему становлення цієї галузі історичної науки.

Незважаючи на накопичення помітного історико-археологічного доробку, актуальним залишається діагноз, поставлений ще 1963 р. Ф.П. Шевченком: “История археологии на Украине изучена очень слабо. Чтобы подытожить все, что было сделано в этой области, особенно до ХІХ ст., предстоит провести еще большую работу и по сбору материалов, и по освещению многих вопросов” [82].

Джерела та література:

1. Бельчиков Н. Теория археографии / Н. Бельчиков. – М., Л. – 1929.
2. Бердинских В. А. Уездные историки: Русская провинциальная историография / В. А. Бердинских. – М., 2003. – 528 с.
3. Борщак І. Археографія / І. Борщак // Енциклопедія українознавства. - Львів, 1993.- Т.1. - С.622.
4. Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна україніка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / Г. В. Боряк. – К., 1995.
5. Брачев В.С. Киевская археографическая комиссия (1843 – 1917) / В.С. Брачев // Вестник Ленинградского университета. – 1987. – № 9.
6. Брачев В.С. Петербургская археографическая комиссия (1861 – 1917): автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук / В.С. Брачев. – Л., 1985. – 21 с.
7. Бутич І.Л. Література до історії української археографії / І. Л. Бутич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С.161 – 176.
8. Валк С.Н. Советская археография / С. Н. Валк. – М. ; Л., 1948.
9. Ватуля Б.С. Из истории археографической практики на Украине в XIX – XX вв. / Б.С. Ватуля // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С.192 – 195.
10. Ватуля Б.С. Публікації джерел з історії Визвольної війни 1648 – 1654 рр. та возз’єднання України з Росією / Б.С. Ватуля // УІЖ. – 1979. – № 5. – С. 134 – 139.
11. Ватуля Б.С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Б.С. Ватуля. – К., 1952. – 379 с.
12. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський) / В.В. Ващенко. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998.
13. [Виступ І.Б. Гирича] // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997.
14. [Виступ Н.М. Яковенко] // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997.
15. Горбань М. Археографічні праці акад. Д.І. Багалія / М.А. Горбань // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія з нагоди 70-річчя життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 165 – 178.
16. Дашкевич Я. Заключне слово / Я. Дашкевич // Матеріали юві-

лейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993р.). – К., 1997.

17. Журба О.И. Деятельность Киевской археографической комиссии по изданию и изучению источников по истории Украины периода феодализма: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06. “Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины”. – Днепропетровск, 1989. – 16 с.

18. Журба О.І. Проблеми та перспективи дослідження діяльності Київської археографічної комісії / О.І. Журба // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18 – 21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 34 – 50.

19. Журба О.І. Київська археографічна комісія: 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності / О.І. Журба. – К., 1993. – 186 с.

20. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї інституції / О.І. Журба. – Дніпропетровськ, 2003. – 316 с.

21. Журба О.І. Теоретичні проблеми української археографії / О.І. Журба // Україна Модерна. – 2005. – № 9. – С. 152 – 172.

22. Ісаєвич Я.Д. Українська археографія в XVII – XVIII ст. / Я.Д. Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1. – С. 174 – 187.

23. Ковальский Н.П. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов / Николай Павлович Ковальский, Юрий Андреевич Мыцк. – Днепропетровск, 1986.

24. Ковальский Н.П. Вопросы теории и методики источниковедения отечественной истории и украинской советской историографии / Николай Павлович Ковальский // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки. – Днепропетровськ, 1987. – С. 27 – 42.

25. Ковальский Н.П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первая половина XVII века. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников / Николай Павлович Ковальский. – Днепропетровск, 1978. – Ч.2.

26. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века). Анализ советских археографических публикаций документальных источников / Николай Павлович Ковальский. – Днепропетровск, 1977. – Ч.1.

27. Ковальский Н.П. Методические и методологические проблемы историографии источниковедения / Николай Павлович Ковальский // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: Материалы Всесоюзной конференции. – Днепропетровск, 1985. – С. 52 – 53.

28. Ковальский Н.П. Археографическая деятельность академика Д.И. Яворницкого / Николай Павлович Ковальский, Светлана Викто-

ровна Абросимова // Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических документов. – М., 1991. – С.73 – 84.

29. Ковальський Н.П. Некоторые теоретико-методологические вопросы современного источниковедения / Николай Павлович Ковальский, Петр Михайлович Кулаковский // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989. – С. 5 – 17.

30. Ковальський М.П. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Перспективи / Микола Павлович Ковальський // Історична наука на порозі XXI століття: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 131 – 137.

31. Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. / Микола Павлович Ковальський // УАЩ. – К., 1992. – Вип.1. – С. 261 – 273.

32. Ковальський М.П. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII – XX ст. / Микола Павлович Ковальський // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 147 – 155.

33. Козлов В.П. “Примечания” Н.М.Карамзина к “Истории государства Российского” / В.П. Козлов // Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. – М., 1989. – Т.1. – С. 551 – 574.

34. Козлов В.П. Российское архивное дело. Архиво-источниковедческие исследования / В.П. Козлов. – М., 1999. – 355 с. и др.

35. Козлов В.П. Русская археография конца XVIII – первой четверти XIX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук / В.П. Козлов. – М., 1989. – 51 с.

36. Козлов В.П. Колумбы российских древностей / В.П. Козлов. – М.: Наука, 1981. – 168 с.

37. Козлов В.П. Кружок А.И.Мусина-Пушкина и “Слово о полку Игореве” / В.П. Козлов. – М.: Наука, 1988. – 272 с.

38. Козлов В.П. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века / В.П. Козлов. – М., 1999. – 416 с.

39. Козлов В.П. Тайны фальсификации: анализ подделок исторических источников XVIII – XIX вв. / В.П. Козлов. – М., 1996.

40. Корнева И.И. Киевская комиссия для разбора древних актов // Корнева И.И. История археографии в дореволюционной России / И.И. Корнева, Тальман Е.М., Эпштейн Д. М. – М., 1969. – С. 88 – 93.

41. Корнева И.И. История археографии в дореволюционной России. Учебное пособие / И.И. Корнева, Е.М. Тальман, Д.М. Эпштейн. – М., 1969. – 119 с.

42. Короткий В. Повернення образу: Володимир Антонович в сучасній Україні / Короткий В., Ульяновський В. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – К., 1997. – Т.1. – С.

5 – 11.

43. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич. 1804 – 1860 / Е. М. Косачевская. – Л., 1987. – 286 с.

44. Кравченко В.В. Багалей Д.И.: научная и общественная деятельность / В. В. Кравченко. – Харків, 1990. – 176 с.

45. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Харків, 1996. – С.287.

46. Кравченко В.В. У пошуках квадратури кола [Рец. на кн.: Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. – М., АИРО-XX, 1999] / В. В. Кравченко // Український гуманітарний огляд. – 2001. – Вип.6. – С. 125 – 138.

47. Крип’якевич І. П. Археографічні праці Миколи Костомарова / І. П. Крип’якевич // ЗНТШ. – 1918. – Т. 126 – 127. – С. 105 – 140.

48. Крип’якевич І.П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772р.): Огляд публікацій / І. П. Крип’якевич. – К., 1962.

49. Левицкий О.И. Летопись занятой Комиссии (1911 – 1914) / О.И. Левицкий // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 1 – 9.

50. Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов, 1843 – 1893: Историческая записка о её деятельности / О.И. Левицкий. – К., 1893.

51. Левицкий О. И. Сведения о деятельности Киевской комиссии для разбора древних актов / О. И. Левицкий // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Вып. 1. – С. 1 – 37.

52. Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича / П.Г. Марков. – К., 1986. – 246 с.

53. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / Михайло Іванович марчекно. – К., 1959. – 260 с.

54. Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – 425 с.

55. Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ, 2007. – 390 с. Цей збірник наукових праць і матеріалів учнів професора, присвячений його пам’яті, побачив світ на початку 2008 р.

56. Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Алетей, 2000. – 268 с.

57. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии / С. И. Михальченко. – М., 1997. – 228 с.

58. Михальченко С.И. Школа профессора университета Св.

Владимира В.Б.Антоновича / С. И. Михальченко // Российские университеты в XVIII – XX веках. – Воронеж, 1998. – Вып. 3. – С. 149 – 161.

59. Мицик Ю.А. Шлягер “жовтої” історіографії в Росії / Юрій Андрійович Мицик // УАЩ. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 436 – 454.

60. Міяковський В. Кирило-мефодіївці в археографічній комісії / В. Міяковський // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – С. 191 – 201.

61. Москвич Л.Г. Видатний історик, археограф-архівіст (до 120-річчя від дня народження О.І. Левицького) / Л. Г. Москвич // УІЖ. – 1968. – № 2. – С. 125 – 129.

62. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19 – 20 століття (до 1917 року) / О. Оглоблин // Український історик. – 1971. – № 1-2. – С.5 –16.

63. Павелко В.У. М.О.Максимович – археограф / В. У. Павелко // УІЖ. – 1962. – № 1. – С. 97 – 102.

64. Панащенко В.В. Український історик-архівіст І.М. Каманін / В. В. Панащенко // УІЖ. – 1971. – № 5. – С. 100 – 102.

65. Парова Л.М. Деятельность правительственных учреждений Кавказского края во второй половине XIX – начале XX вв. по публикации источников истории Кавказа (принципы и методы издания): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук. / Л. М. Парова. – М., 1985. – 23 с.

66. Пештич С.Л. Русская историография XVIII века / С. Л. Пештич. – Л., 1971. – Т.3.

67. Пинчук Н.И. Исторические взгляды Н.И. Костомарова (Критический очерк) / Н. И. Пинчук. – К., 1984. – 190 с.

68. Рождественский С.В. Историк – археограф – архивист / С. В. Рождественский // Архивное дело. – 1923. – Вып. 30 / 31. – С. 38 – 52.

69. Романовський В. Нариси з архівознавства / В. Романовський. – К., 1929.

70. Романовський В.О. Колекція, що належала “Комиссии для разбора древних актов” / В. О. Романовський // Центральний архів стародавніх архів у Києві. – К, 1929. – С.147 – 150.

71. Российская провинция XVIII – XX веков: реалии культурной жизни: Материалы III Всероссийской научной конференции (Пенза, 25 – 29 июня 1995 г.). – Пенза, 1996. – Кн.1. – 451 с.; Кн.2. – 472 с.

72. Румянцева С.М. Публикационная деятельность на Украине в XIX – начале XX вв. / С. М. Румянцева. – М., 1987. – Деп. в ОЦНТИ по документоведению и архивному делу 04.06.1987. – № 40. – 37 с.

73. Севастьянова А.А. Историография русской провинции второй половины XVIII века (К постановке проблемы) / А. А. Севастьянова // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 134 – 142.

74. Севастьянова А.А. Рождение региональной истории и традиции в отечественной историографии / А. А. Севастьянова // Ярославская старина. – 1995. – Вып. 2. – С. 3 – 8.
75. Севастьянова А.А. Русская провинциальная историография второй половины XVIII века: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук / А. А. Севастьянова. – СПб. – 1993.
76. Скакун О.Ф. М.Д. Іванишев як історик і археограф / О.Ф. Скакун // УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 118 – 122.
77. Ткаченко М.М. Археографічні студії Володимира Антоновича / М. М. Ткаченко // Український археографічний збірник. – К. 1930. – Т.3. – С. 325 – 346.
78. Тодийчук О.В. Вклад Московского Общества истории и древностей российских в изучение истории Украины: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / О.В. Тодийчук. – К., 1986. – 21 с.
79. Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.) – К., 1988. – 252 с.
80. Ульяновський В. І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В.І. Ульяновський // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні і публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 5 – 76.
81. Хартанович М.Ф. Петербургская археографическая комиссия как научное учреждение. 30 – 90-е годы XIX века: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / М. Ф. Хартанович. – Л., 1984. – 17 с.
82. Шевченко Ф.П. Своеобразная “археографическая экспедиция” на Украине в XVIII столетии / Ф. П. Шевченко // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М., 1963. – С. 330 – 335.
83. Шмидт С.О. Вступительное слово / Сигурд Оттовиич Шмидт // Российская провинция XVIII – XX веков: реалии культурной жизни: Материалы III Всероссийской научной конференции (Пенза, 25 – 29 июня 1995 г.). – Пенза, 1996. – Кн.1. – С. 10-24.
84. Эпштейн Д.М. История археографии в дореволюционной России. Период феодализма. Учебное пособие / Д. М. Эпштейн. – М., 1977. – 84 с.